

Theodore de Bèze i *Emblemata* z jego *Icones virorum illustrium cum emblematis*

Siedemnastowieczny teoretyk poezji Emanuele Tesauro w rozprawie *Il Canocchiale Aristotelico. Trattato degli Emblemi* pisał: „Przez emblemat we właściwym znaczeniu słowa humaniści naszych dni rozumieją [...] ogólnie rozumiały znak, składający się ze słów i obrazu, wyrażający coś odnoszącego się do życia człowieka”¹. Barbara Bieńkowska zauważa, że emblemat stanowi „gatunek będący symbiozą sztuki plastycznej i słownej”, który był bardzo popularny w epoce renesansu i baroku:

Początek jego rozwoju nastąpił już w połowie wieku XVI. Lata rozkwitu natomiast rozpoczęły się na przełomie XVI i XVII w. Trwały przez cały wiek XVII, a nawet przez pierwszą połowę wieku XVIII. Wzajemna odpowiedzialność symbolicznych znaków słownych i plastycznych sprzyjała percepcji tej formy wypowiedzi artystycznej. Teoretycy i twórcy literatury XVII w. narodziny nowożytnej emblematyki łączyli z datą wydania *Emblematum liber* A[ndrei] Alciatusa. Zbiór ten został wydany w Augsburgu w 1531 r. razem z ilustracjami J[örga] Breu. Współcześni badacze emblematyki również uważają A. Alciatego za twórcę tego gatunku i łączą jego powstanie z datą wydania *Emblematum liber*².

Emblematy wykorzystywał także Théodore de Bèze (Teodor Beza), jeden z najgorliwszych krzewicieli kalwinizmu, urodzony 24 czerwca 1519 r. w Vézelay, zmarły 13 października 1605 w Genewie.

¹ Cyt. za: *Liryka polska. Interpretacje*, red. J. Prokop, J. Sławiński, Kraków 1971, s. 65.

² B. Bieńkowska, *O strukturze barokowej emblematyki*, „Roczniki Humanistyczne” 1979, z. 1, s. 89.

Przedstawmy najpierw jego biografię. Théodore przyszedł na świat jako najmłodsze z siedmiorga dzieci Pierre'a de Bèze (1485–1562) – prawnika i komornika królewskiego w Vézelay, oraz Marie Bourdelot. Miał liczne rodzeństwo, zarówno z pierwszego, jak i drugiego małżeństwa ojca. Warto wspomnieć, że jego stryjami byli Nicolas de Bèze (1469–1532), członek parlamentu paryskiego, oraz Claude de Bèze – przeor w opactwie cystersów w Froidmont, w diecezji Beauvais. Théodore dwukrotnie zawierał związek małżeński: w 1544 r. z Claudine Denosse (zmarłą w 1588), drugi raz w 1588 r. z Cathariną Plan (1547–1616).

Za zgodą rodziców Théodore pobierał nauki w Paryżu, dokąd zabral go jego wuj Nicolas (członek tamtejszego parlamentu), który później, w roku 1528, powierzył go rodzinie sławnego niemieckiego hellenisty Melchiora Volmara (1497–1560). W ten sposób chłopiec znalazł się w Orleanie, skąd wkrótce wyruszył do Bourges, dokąd Volmara wezwała królowa Nawarry Małgorzata, siostra Franciszka I. Kiedy w 1534 r. król wydał dekret przeciwko innowacjom kościelnym, Volmar powrócił do Niemiec, a Théodore do Orleanu – na studia prawnicze. W Orleanie przebywał cztery lata (1535–1539). Pochłaniała go tam lektura pism Wergiliusza, Owidiusza, Katullusa, Marcjalisa i Tibullusa, ale studiował także traktat szwajcarskiego reformatora Heinricha Bullingera (1504–1575) *De l'origine des erreurs dans la célébration du culte divin* (O pochodzeniu błędów w celebracji kultu Bożego) z roku 1529. Po uzyskaniu licencjatu z prawa zgodnie z wolą ojca Théodore de Bèze rozpoczął praktykę prawniczą w Paryżu, gdzie potajemnie ożenił się w 1544 r. z ubogą mieszczańką Claudine Denosse.

W roku 1548 de Bèze opublikował w Paryżu zbiór poezji łacińskich *Poemata varia*, który przyniósł mu dużą popularność. W tym samym roku poeta ciężko zachorował, co przyczyniło się do tego, że zainteresował się nauką o zbawieniu i znowu w tajemnicy udał się z żoną do Genewy, gdzie schroniło się wielu zwolenników reformacji. Akt opowiedzenia się za luteranizmem kosztował go konfiskatę części majątku. W 1550 r. parlament paryski nowym dekretem nakazał konfiskatę całości jego mienia, a także spalenie kukły Bezy na placu

Mauberg. Dopiero król Karol IX w 1564 r. zniósł nałożoną na niego karę śmierci i konfiskatę majątku.

W Genewie Beza został serdecznie przyjęty przez Jana Kalwina, którego już wcześniej poznał u Volmara i który publicznie pobłogosławił jego związek z Claudine Denosse. Théodore poszukiwał teraz pracy. W drodze do Tybingi, do swojego dawnego mistrza Volmara, zatrzymał się w Lozannie, gdzie Pierre Viret zatrudnił go jako profesora greki w tamtejszej akademii. W 1550 r. de Bèze opublikował dramat biblijny *Abraham sacrificant*, trzy lata później satyrę *Passavantius* na Pierre'a Lizeta, byłego prezydenta parlamentu paryskiego i autora dzieła *Pseudoewangelicka herezja*. Théodore coraz aktywniej uczestniczył w dyskusjach na tematy teologiczne, m.in. o predestynacji, stając w obronie Kalwina. W 1557 r. bronił waldensów, a jesienią tego roku w Wormacji prosił o pomoc dla prześladowanych braci w Paryżu i razem z Filipem Melanchtonem oraz innymi teologami zebranymi w Wormacji proponował utworzenie unii protestanckiej. Po dziewięciu latach raczej bezowocnych działań na tej niwie opuścił Lozannę. W 1558 r. osiadł na dłużej w Genewie. Tam uczył greki w nowo utworzonej akademii, a po śmierci Kalwina również teologii. Wygłaszał także kazania oraz dokończył rewizję tłumaczenia Nowego Testamentu, zapoczątkowaną kilka lat wcześniej przez Pierre'a Roberta Olivétana, a także zajął się przekładem psalmów.

Théodore de Bèze w 1559 r. w Paryżu reprezentował Jana Kalwina podczas pierwszego synodu Kościoła reformowanego Francji. Wkrótce wyruszył do Heidelbergu w sprawie hugenotów, bronił też Kalwina przed atakami teologów luterańskich – Joachima Westphala i Tilemana Hesshusa. W 1560 r. opublikowane zostało w języku łacińskim sformułowane przez Bezę wyznanie wiary (przetłumaczone później na angielski, niemiecki, niderlandzki i włoski). W tym samym roku w Nérac de Bèze ponownie wspierał hugenotów, a w 1561 r. stanął na czele delegacji kalwińskiej na rozmowy w Poissy, gdzie uznano go za przywódcę i rzecznika wszystkich wspólnot reformowanych Francji. W 1562 r. został kapelanem, skarbnikiem, a zarazem doradcą duchowym i politycznym jednego z przywódców protestantów francuskich – Ludwika I Burbona. Przez kolejne lata nadal intensywnie

działał w obronie sprawy protestanckiej – udał się nawet do Anglii, Niemiec i Szwajcarii, jeździł też do Orleanu. Po śmierci Jana Kalwina w maju 1564 r. Théodore de Bèze stał się jego następcą. Jak podaje *Encyklopedia kościelna*:

Beza w takim stosunku znajdował się do Kalwina (którego życie opisał w dziele: *Histoire de la vie et de la mort de J. Calvin*, par Th. de Bèze, Gen. 1564; *augmentée de nouveau et deduite selon l'ordre du temps, quasi d'an en an*, Gen. 1565. Cf. Henry, Das Leben Joh. Calvin's, des grossen Reformators), jak Melanchton do Lutry, gdyż obaj opierali się na samodzielnych charakterach swoich nauczycieli. Lecz Beza tém się różnił od Melanchtona, że pozostał wiernym Kalwinowi do końca życia, kiedy tymczasem Melanchton coraz więcej oddalał się od Lutry i zbliżał się do kalwińskich teorii, zaczęły poszły podejrzenia, obelgi i upadek jego powagi między współwyznawcami. Co się tyczy nauki, Beza w niczym się nie różnił od Kalwina, jakkolwiek we wszystkich jego usiłowaniach porozumienia się z luteranami przebijają się dążność do łagodniejszego pojmowania nauki kalwińskiej, szczególnie o Eucharystji, dążność, której na przeszkodzie stawała zwykle podejrzliwość własnej jego partji, a mianowicie berneńskich i zurychskich teologów³.

Do 1580 r. Beza kształcił nowych duchownych, zajmował się również gimnazjum i akademią, założonymi przez Kalwina w Genewie. W 1571 r. przewodniczył synodowi narodowemu Kościoła reformowanego Francji w La Rochelle, a w następnym roku w Nîmes; w 1586 r. uczestniczył na zaproszenie luteranckiego księcia Fryderyka I Wirtemberskiego w rozmowach religijnych w Montbéliard, których celem była unia między Kościołem reformowanym a luteranckim – podobnie jak dwa lata później w Bernie (Théodore przybył tam już jako wdowiec po śmierci Claudine, z którą spędził 44 lata życia). W 1597 r. przyjął trzy razy św. Franciszka Salezego, przyszłego biskupa Genewy, który trzykrotnie udawał się do Genewy, próbując pogodzić

³ *Encyklopedia kościelna*, t. 2, red. M. Nowodworski, Warszawa 1873, tekst dostępny na stronie: https://pl.wikisource.org/wiki/Encyklopedia_Ko%C5%9Bcielna/Beza_Teodor (dostęp 11.05.2024).

protestanckiego teologa z Kościołem katolickim. Teodor Beza zmarł 13 października 1605 r. w swoim domu w Genewie⁴.

W 1580 r. wydane zostały dwa dzieła Bezy: trzytomowa *Histoire ecclésiastique des églises réformées au royaume de France depuis 1521–1563*, a także napisane w języku łacińskim *Icones virorum illustrium cum emblematis* (w następnym roku ukazało się we francuskim przekładzie Simona Goularta jako *Les vrais pourtraits des hommes illustres [...] plus, quarante quatre emblemes chrestiens*, Geneva, Jean de Laon, 1581). Temu drugiemu utworowi znanemu pod dłuższym tytułem *Icones, id est verae imagines virorum doctrina simul et pietate illustrium [...] quibus adiectae sunt nonnullae picturae quas Emblemata vocant* (Geneva, Jean de Laon, 1580) poświęcimy nieco uwagi. *Icones*⁵ rejestrują przywódców religijnych z różnych krajów i tradycji, którzy przyczynili się w jakiś sposób do reformy Kościoła. Na końcu znajdują się emblematy, których związek z ikonami jest zagadkowy. Wciąż trwają dyskusje, dlaczego protestancki przywódca religijny zdecydował się położyć taki nacisk na stronę wizualną. Być może emblematy łączyły zainteresowania literackie autora z jego przekonaniami religijnymi. Poniższe reprodukcje pochodzą z pierwszego wydania dzieła Bezy. Emblematy – zarówno w wersji łacińskiej, jak i francuskiej – opublikowane zostały razem z *Icones*. Pojawiają się również w późniejszych łacińskich wydaniach zebranych *Poematów* Bezy. W wydaniach genewskich użyto tych samych drzeworytów, co w 1580 i 1581 r., chociaż wydania opublikowane w innych miejscach

⁴ Biografia Teodora Bezy głównie na podstawie: R. Penkała, *Teodor Beza*, <https://www.biografie-niemieckie.pl/beza-teodor> (dostęp 11.05.2024).

⁵ Barbara Bieńkowska tak wyjaśnia ideę *icones*: „Konstrukcję preemblematyczną posiadał też gatunek literacki zwany *imagines, icones*. Był on niezwykle popularny w okresie polskiego renesansu. Zbiory *imagines* i *icones* przedstawiały wizerunki popularnych postaci z czasów dawnych lub współczesnych dla tworzących ten gatunek. *Imago, icon* składały się z następujących elementów: 1. motta – zamieszczonego w postaci krótkiej sentencji pod imieniem i nazwiskiem danej osoby (oddawało ono cechy i uczynki osoby); 2. ryciny – wizerunku danej postaci; 3. epigramu – dłuższego wiersza ukazującego rolę i znaczenie uczynków dokonanych przez tę postać” (B. Bieńkowska, *O strukturze barokowej emblematyki*, s. 92).

nie zawierają drzeworytów, tylko krótki tytuł, wyjaśniający temat *pictura*. W wydaniu pierwszym 44 emblematy nie posiadają motta ani tytułu, a jedynie numer godła, poniżej znajduje się werset napisany elegancką kursywą⁶.

Chociaż w większości emblematów kontekst religijny jest ukryty, wiele z nich wyraża bardzo antykatolickie stanowisko, pozycjonujące ich autora jako kalwinistę. Warto dodać, że francuska wersja z 1581 r. zawiera tekst jeszcze bardziej rozbudowany i emocjonalny niż oryginał łaciński⁷.

A oto przykłady emblematów Teodora Bezy:

Emblema I

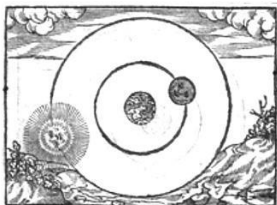
Principium in tereti quaeris quicunque figura,
Principium invenies hęc ubi finis erit.
Sic Christum vero quisquis revereris amore,
Quae vitam hora tibi finiet, incipiet.

Jeżeli początku szukasz w zaokrąglonej figurze,
początek znajdziesz tam, gdzie będzie koniec.
Tak więc, jeśli czcisz Chrystusa miłością,
godzina, która zakończy ci życie, [również je] rozpocznie.

⁶ <https://www.emblems.arts.gla.ac.uk/french/books.php?id=FB Ea> (dostęp 11.05.2024).

⁷ Tamże.

Emblema XLI

Lunam interveniens ceu ter[r]ae corpus opacum
Atra inficit caligine.
Sic interveniens hominum sapientia, purum
Ecclesiae infuscat iubar.

Jak cieniście⁸ ciało ziemi, stając na przeszkodzie, księżyc
niszczy mroczną ciemnością,
tak mądrość ludzi, stając na przeszkodzie, czysty
Kościoła blask zaciemnia⁹.

Emblema XXXII

Viperei exedunt ceu matris viscera foetus,
Sic quos ipsa suo fovit alumna sinu,

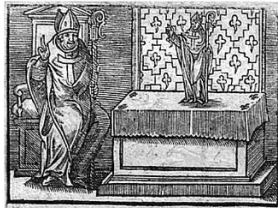
⁸ Lub: dające cień.

⁹ Lub: plami.

Roditur heu! nimium sanctorum Ecclesia multis,
At non eventum nec ratione pari.
Vipera nam salva infelix prole interit, illis
Haec contra extinctis non peritura manet.

Jak młode żmii wyjadają wnętrzości matki, tak Kościół świętych, ach!, jest ogryzany/pożerany przez wielu, których sam jako żywiciela pielęgnował w swoim łonie, ale nie z takim samym skutkiem lub zamysłem. Albowiem nieszczęsna żmija ginie zabezpieczając potomstwo, On przeciwnie: trwa, niezniszczalny, gdy tamci zostaną zniszczeni.

Emblema XXXVII

Nil mirum est statuas vos commendare libenter,
Ipsi quum sitis, Pontifices, statua.

Niczym dziwnym jest, że tak chętnie wycenicie posągi, skoro sami,
[o] Księża, jesteście posągami.

Emblema XLVIII

Vidi ego carnificis metuentem verbera saevi,
 Qui medias sese Ligeris proiecit in undas,
 Et quanvis sudore madens, expersque natandi
 Fluminis evasit pede calcans ima profundi,
 Quem mox non una poenas pro caede luentem
 Vidimus impositum torreri viscera flammis.
 Haec age dispicito rectae qui tramite vitae
 Deserto, magis atque magis periturus oberras:
 Nam quò tardior est, gravior fit numinis ira.

Ujrzałem [człowieka] bojącego się chłosty srogiego kata,
 który rzucił się w fale Loary
 i choć ociekał potem i nie umiał pływać,
 idąc pieszo, wypłynął z samego dna głębiny,
 [człowieka], którego – gdy wkrótce poniósł karę za niejedną śmierć –
 zobaczyliśmy powieszzonego [i] że [jego] wnętrzności są spalane
 w płomieniach.
 Nuże, zobacz to ty, który ścieżkę prawego życia
 porzuciwszy, błędzisz, coraz szybciej zmierzając ku śmierci:
 bowiem im bardziej się to opóźnia, tym sroższy staje się gniew Boga.

Źródła ilustracji (dostęp 11.05.2024)

Emblema I – <https://www.emblems.arts.gla.ac.uk/french/picturae.php?id=FBEao01>
 Emblema XLI – <https://www.emblems.arts.gla.ac.uk/french/picturae.php?id=FBEao41>

- Emblema XXXII – <https://www.emblems.arts.gla.ac.uk/french/picturae.php?id=FBEa032>
 Emblema XXXVII – <https://www.emblems.arts.gla.ac.uk/french/picturae.php?id=FBEa037>
 Emblema XLIIII – <https://www.emblems.arts.gla.ac.uk/french/picturae.php?id=FBEa044>

Bibliografia

- Adams A., <https://www.emblems.arts.gla.ac.uk/french/books.php?id=FBEa> (dostęp 11.05.2024).
 Adams A., Rawles S., Saunders A., *A Bibliography of French Emblem Books*, Geneva 1999–2002.
 Adams A., „*The Emblemata*” of Théodore de Bèze (1580), w: *Mundus emblematicus. Studies in Neo-Latin Emblem Books*, red. K.A.E. Enenkel, A.S.Q. Visser, Turnhout 2003.
 Adams A., *Webs of Allusion. French Protestant Emblem Books of the Sixteenth Century* Geneva 2003.
 Bèze de T., *Icones, 1580*, introductory note by R.M. Cummings, Menston 1971.
 Bieńkowska B., *O strukturze barokowej emblematyki*, „Roczniki Humanistyczne” 1979, z. 1.
Encyklopedia kościelna, t. 2, red. M. Nowodworski, Warszawa 1873, tekst dostępny na stronie: https://pl.wikisource.org/wiki/Encyklopedia_Ko%C5%9Bcielna/Beza_Teodor (dostęp 11.05.2024).
 Gardy F., *Bibliographie des oeuvres théologiques, littéraires et juridiques de Théodore de Bèze*, Geneva 1960.
Liryka polska. Interpretacje, red. J. Prokop, J. Sławiński, Kraków 1971.
 Penkała R., *Teodor Beza*, <https://www.biografie-niemieckie.pl/beza-teodor> (dostęp 11.05.2024).

Dominika Budzanowska-Weglenda

Dr hab. DOMINIKA BUDZANOWSKA-WEGLENDA, prof. ucz. – kierownik Zakładu Retoryki w Katedrze Literatury Staropolskiej i Oświeceniowej na Wydziale Nauk Humanistycznych UKSW w Warszawie. Zainteresowania naukowe: filozofia stoików, epikurejczyków, Plutarcha z Cheronei, bajka Ezopowa, millenaryzm, donatyzm, ikonoklazm, metody egzegezy patrystycznej i średniowiecznej, spory czasów reformacji.